

Karlíková, Helena; Večerka, Radoslav

Vývoj české etymologie v evropském kontextu

Opera Slavica. 2005, vol. 15, iss. 4, pp. 40-51

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/117611>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

*** TRADICE – ZPRÁVY ***

VÝVOJ ČESKÉ ETYMOLOGIE V EVROPSKÉM KONTEXTU

Helena Karlíková – Radoslav Večerka

I. Východiska: od evropské antiky a středověku do renesance, humanismu a baroka

Jako skutečně vědecká jazykovědná disciplína se etymologie začala formovat teprve se vznikem historickosrovnávací jazykovědy indoevropské počátkem 19. stol., ale svými kořeny tkví už ve starověku. Navazovala přitom především na souvislou linii jazykovědného myšlení, která přes mluvnictví římské a pozdější středověk a raný novověk měla svůj zdroj už v antice řecké. Tam byla nejprve pěstována filozofy, zprvu hlavně sofisty. Úhelným dílem řeckého antického učení o vlastnostech jazykových pojmenování a jejich původu se stal Platónův (427–347 př. n. l.) dialog *Krýtylos*.

Z Platóna vyšli *stoikové*, kteří dali tomuto způsobu aspektu bádání o jazyce i jméno *ετυμολογία*. Toto učení přijal v podstatě i Augustinus Aurelius (354–430), který rozvinul zejména stoickou sémaziologii.

Vedle „filozofické linie“ v pěstování etymologie v podstatě tak, jak ji vytvořili Platón a stoikové, přejali v starověku a raném středověku dědictví stoiků i specializovaný „gramatikové“. Jako příklad mohou posloužit díla římského polyhistora a gramatika Marka Terentia Varrona (116–27 př. n. l.) *De lingua latina* a *De origine linguae Latinae*, v nichž je za cíl etymologie vytyčeno hledání toho, *cur et unde sunt verba* ‘proč a odkud jsou slova’ (v pojetí stoiků).

Antická „gramatická“ linie v traktování etymologie měla ovšem i své řecké zdroje v proslulé alexandrijské škole gramatické, která dala v 1. stol. př. n. l. etymologickému bádání i klíčovou osobnost Filoxenovu. Tento filolog se už značně odchýlil od etymologického učení stoiků a při výkladu slov vycházel z jednoslabičných slovesných základů, v nichž spatřoval báze převážně většiny slovní zásoby. Stejně učení, které souběžně (ale jak se zdá, nezávisle) vznikalo též na půdě indické, mělo se udržet přes celý středověk a sehrát pak důležitou úlohu i v etymologii novověké s její teorií jednoslabičných „kořenů“.

Pozdně helenistická a raně byzantská tradice etymologických slovníků, které obsahovaly i řadu věcných výkladů encyklopedické povahy, pokračovala plynule a v uvědomělé návaznosti až do raného evropského středověku. Z nich latinské *Etymologiae* (20 knih)

Isidora Sevilského (zemřel 636) obsahují výklady etymologicko-terminologické a v úsilí shrnout encyklopedicky veškeré vědění teologické a světské jsou nyní českým zájemcům zpřístupněny v novém vydání se synoptickým překladem českým (vycházejí od r. 1998). Z Isidora Sevilského čerpaly dalekosáhle též mladší středověké slovníky, mj. i u nás oblíbené latinské etymologikony Hugutiův z 12.-13. stol. nebo Jana Balba z Janova (Giovanni Balbi/Balbes, zvaný de Janua nebo Januensis) z konce 13. stol. Vedle uplatňování věcných poznatků se na žánrové proměně středověkých etymologických lexikonů podílela též funkce, kterou měly nově (po přechodnou dobu několika století) plnit. Nedostatek vskutku vědecké metody otvíral totiž při etymologizování dveře nejrůznějším nepodloženým dohadům a apriorním spekulacím na poli výkladu slov a sémantiky; využívalo se jich proto s oblibou v literatuře, zvl. v tvorbě traktátové a polemické. Etymologie se tak v Evropě i u nás vyvíjela spíše jako specifický tvárný prostředek literární než jako jazykovědná disciplína.

Antická a na ni přímo navazující byzantská a vůbec raně středověká evropská etymologie zůstala přes řadu etymologických slovníků, které byly v tomto období sestaveny, stát před prahem vývoje v disciplínu vskutku vědeckou. Ostatně i ve své době platila spíše za duchaplnou hru než za co jiného, za „pošetilé hříčky stoiků“ (*ineptiae stoicorum*), jak se o ní vyjádřil Marcus Tullius Cicero.

Etymologická bádání nezaznamenala žádný podstatnější pokrok ani v evropském středověku a raném novověku, který v podstatě – při výzkumu latiny jako jazyka kultu – jen opakoval postupy antických gramatiků.

Předmětem etymologického zájmu v předhumanistickém období byl i na české půdě převážně jazykový materiál latinský, zčásti též řecký. Z domácích slov byla vykládána hlavně jména vlastní, takže se v lůně etymologie rodila nová jazykovědná disciplína, onomastika, i když zprvu jen způsobem diletantským a „bakalářským“.

Jistý posun jazykovědných metod s důsledky pro etymologii přinesla renesance a humanismus. Tehdy se jako novinka objevila odborná péče o lidové jazyky národní (vedle latiny) a v jejím rámci zejména též silné zájmy lexikografické vůbec. Vedle slovníkářské činnosti určení praktického vznikaly tu i srovnávací lexikony důsažnější svým přínosem vědeckým. K významným dílům tohoto typu patřil např. *Lexicon symphonum* Zikmunda Hrubého z Jelení zvaného Gelenius (1497–1554), vydaný v Basileji r. 1537; obsahuje srovnávací soupis asi 1300 stejně nebo podobně znějících slov řeckých, latinských, německých a českých v 1. vyd. a ve 2. vyd. z r. 1544 už více než 3000 slov, a bývá proto pokládán za lexikografický počátek české tradice etymologického bádání; mřil však vlastně k důkazu o (genetické) přibuznosti srovnávaných jazyků. Neznalost hláskových změn a odpovídajících pravidelných mezijazykových rezonzí, dále nerozlišování slov autochtonních, tj. zděděných ve všech srovnávaných jazycích ze společného východiska plynulým „organickým“ vývojem, od mladších přejetí snižuje sice vědeckou hodnotu díla, měřeno dnešními hledisky, ale zůstává mu trvale zásluha jako prvnímu pokusu českého autora o komparatisticky pojatý etymologický výklad češtiny už v moderním smyslu slova. I věcně však vedle výpůjček odporujících vlastně cíli díla, jako např. *Palatium–Palast–παλλάτιον–palacz*, *Scola–Schul–σχολή–škola*, je v něm obsaženo i množství lexikálních rovnic vyhovujících moderním etymologickým nálezům jejich společného genetického východiska, např. *Duo–tżwa–dwo–dwa*, *Mater–mutter–μήτηρ–mater*, *Meus–meyn–ἐμός–muy*, *Mus–müß–μῦς–mysl* a mn.j.

Prvním pokusem české vědy o srovnávací slovník slovanský pak bylo dílo *Knížky slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž, jaký jejich jest rozum* (1587) Matouše Benešovského Philonoma (1550–po 1590). Původ, tj. „pravý“ význam slov a jejich vnitřní složení, vykládá Philonomus v podstatě na základě intuitivního srovnání s jinými slovy téhož jazyka, tj. češtiny; uplatňuje však přitom i komparaci slovanskou tím, že k některým slovům českým uvádí jejich protějšky charvátsko-církevněslovanské, polské, ale zejména též východoslovanské s rozlišením slov „moskevských“ (tj. ruských) a „ruských“ (tj. ukrajinských a běloruských). Vedle výkladů správných přináší i množství bakalářských a lidových etymologií založených na libovolných dohadách v souladu s dobovým územ, u nás např. u kronikáře Václava Hájka z Libočan (†1553), u Blahoslava a u dalších spisovatelů té doby.

Ve vývoji staršího českého etymologického bádání má dále pevné místo česko-latinско-německý slovník Václava Jana Rosy (1620–1689), který obsahuje i zbytky *Thesauru* Jana Amose Komenského (1592–1670). Rosovy (a Komenského?) etymologické výklady neopřené ještě o znalost historického hláskosloví a slovtvorby a vybudované v duchu soudobých představ na mylném předpokladu o hebrejštině jako rajském prajazyku jsou sice nezřídka nepřijatelné, ale dílo samo přineslo do české lexikografie jako novinku metodu etymologického hnízdování slov (při základním řazení abecedním).

Jinak se oddíly zvané *Etymologia* objevují běžně v humanistických gramatikách, ale to byl vlastně dobový název pro jazykovou správnost, zvl. na úseku morfologie. Byla to jedna ze čtyř obvyklých částí středověkých i raně novověkých gramatik (učebnic) latiny (tzv. „donátů“): 1. *Orthographia*, 2. *Prosodia*, 3. *Etymologia*, 4. *Sintaxis* (přitom v první české mluvnici, „náměšťské“, z r. 1533 jsou první dva oddíly obsaženy pod společným názvem *Orthographia* a druhé dva oddíly pod společným názvem *Etymologia*).

II. Zformování historickosrovnávací jazykovědy a novodobé evropské etymologie

Vpravdě komparatistickým stoletím bylo až století osmnácté. Důležitým důsledkem jazykové srovnávacích snah 18. stol. bylo mj. to, že se do zorného pole evropské jazykovědy dostal jazykový svět indický, zejm. též jeho starobylý reprezentant sanskrt, a že evropská jazykověda objevila i jazykovědný odkaz starověkých indických gramatiků.

Staré indické učení o struktuře slova, o kořenech, sufixech a koncovkách aplikované na klasické jazyky, další široký srovnávací materiál, který zatím shromáždila jazykověda adelungovského období, a historická orientace bádání působily neobyčejně inspirativně na evropskou jazykovědu počátku 19. stol., která rychle dosáhla vynikajících úspěchů tím, že vytvořila historickosrovnávací metodu a objevila staré přibuzenské svazky indoevropských jazyků. Za zakladatele této nové metody v jazykovědě je pokládán Franz Bopp (1791–1867).

Byl-li Boppův přístup ke zkoumaným jazykům svou orientací na sufixy a koncovky v podstatě „gramatický“, dočkala se nově objevená jazyková rodina indoevropská (v německé jazykovědě se běžně užívá označení *indogermanisch*) brzy i zpracování lexikologického v díle talentovaného Boppova současníka Augusta Friedricha Potta (1802–1887) *Etymologische Forschungen auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen* (1833–36).

Bopp i Pott jsou někdy pokládáni ještě za dovršitele komparatistických snah 18. stol. Jako tvůrčové skutečného historismu vstoupili do evropské jazykovědy v 2. desetiletí 19.

století dánský lingvista Rasmus Kristian Rask (1787–1832) a zejména německý badatel Jakob Grimm (1785–1863), který v práci *Deutsche Grammatik* (1819n.) počítal už programově s pravidelnými historickými responzemi hláskovými a razil pro ně termín *Lautgesetz* (tj. „hláskový zákon“). Tento metodologický postup měl pro vývoj etymologie význam zásadní.

Na úseku slovanské filologie byl tvůrcem novodobé etymologie Fran Miklošič (Fran Miklosich; 1813–1891), srov. *Radices linguae slavenicae veteris dialecti* (1845) – první pokus o etymologický slovník staroslověnštiny, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen* (1886).

Další generace indoevropelistů reprezentovaná Augustem Schleicherem (1821–1868) vytyčila v duchu „rodokmenové teorie“ (*Stammbaumtheorie*) jako hlavní cíl rekonstrukci ide. prajazyka; pro etymologii z toho vyplýval požadavek prajazykové podoby (a významu) morfémů – kořenů a afixů. Tento cíl neopustila v podstatě ani následující generace z pozitivismu vycházejících „mladogramatiků“ a jazykovědců působících souběžně s nimi (např. Karl Brugmann 1849–1919, Berthold Delbrück 1842–1922, Filip Fjodorovič Fortunatov 1848–1914, August Leskien 1840–1916, Hermann Osthoff 1847–1909, Hermann Paul 1846–1921, aj.). Jako bezpečné pracovní metody k dosažení tohoto cíle užívali historické komparace založené na sřetávání „hláskových zákonů“, jejichž působení pokládali za bezvýjimečné, s morfologickou analogií.

Celý pomladogramatický vývoj jazykovědy vymežil etymologii skromnější místo. Rovněž ve vnitřním vývoji etymologie samé, v proměnách jejích metod a stanovení jejích cílů, došlo ve 20. stol. k výrazným posunům.

Přímou pracovní metodologii etymologického výzkumu bylo zaměřeno teoretické snažení směru „Wörter und Sachen“, který se tak nazýval podle publikačního orgánu založeného r. 1909 R. Meringerem (1859–1931), W. Meyerem-Lübkiem (1861–1936), J. J. Mikkolou (1866–1946), R. Muchem (1862–1936) a M. Murkem (1861–1952) a vydávaného v Heidelbergu s podtitulem *Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung* až do r. 1944. Zásada zkoumat spolu se slovy i věci jimi označené nebyla sice v jazykovědě něčím zcela novým – za jejího předchůdce může být pokládán J. A. Komenský spojováním slov a věcí s didaktickým záměrem v učebnicích *Janua linguarum reserata* a *Orbis sensualium pictus* –, ale byla teď hlásána jako soustavný jazykovědně teoreticky fundovaný program.

Odpor proti mladogramatickému principu bezvýjimečnosti hláskových zákonů přivedl dále mnohé etymology 20. stol. i k uznání hláskových procesů sporadických (např. Hugo Schuchardt 1842–1928, z našich Josef Zubatý 1855–1931). Objevení dosud neznámých starých ide. jazyků, zvl. tocharského a hetitského, a zjemnění metod historickosrovnávací analýzy jazykových fakt, tzv. laryngální teorie, různé teorie o ide. kořeni, tzv. Schwebe-ablaut, elementární přfbuznost aj., ukázaly tzv. prajazyk jako útvar procházející složitým vývojem v dlouhém prehistorickém úseku časovém a rozrůzněným i teritoriálně.

Ke stejným závěrům dospívaly už od počátku 20. stol. též úvahy sociolingvistické povahy. V indoevropském pravěku viděli lingvisté této orientace složitý pohyb různých etnických i sociálních skupin v prostoru i v čase a odtud vyvozovali učení o různých typech interferencí a asimilací mezi jazyky v kontaktu a vytvářeli pro ně příslušný pojmoslovný aparát v termínech jako substrát, superstrát nebo adstrát. V konkrétních výkladech etymologických se toto učení projevovalo sklonem k tomu, objasňovat některá stará neprůhledná slova jako neindoevropská, substrátově „praevropská“. Pozornost lingvistů se záro-

veň obracela soustavně k migraci slov, jejich přejímání apod. i v mladších, historických fázích zkoumaných jazyků, třebaže počátky i tohoto výzkumu jsou už starší (v slavistice např. už F. Miklošič napsal studii *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen* 1867 a řadu monografií dalších).

Pronikání hluboko do ide. dávnověku vedlo jazykovědu 20. stol. k pokusům nalézt v dávné prehistorii eventuální další jazykové skupiny prapříbuzné s rodinou indoevropskou. Nejdále zašel na této cestě Rus Vladislav M. Illič-Svityč (1934–1966), který konstruuje pro dobu poledovou prastaré jazykové společenství „nostratické“ (tj. vlastně „našinecké“), z něhož by podle něho byly později vzešly rodina indoevropská, semito-hamitská, kartvelská, uralská, altajská a drávidská. V české jazykovědě přijali tuto hypotézu příznivě např. Arnošt Lamprecht, Mírek Čejka, František Kopečný, Vladimír Skalička, Václav Blažek, velmi zdrženlivě Adolf Erhart.

Soudobá jazykověda však chce dokonce proniknout do ještě hlubších a širších časoprostorových souvislostí a dobrat se „makrolingvistickou“ komparací většiny (ale pokud možno vlastně všech) známých jazyků světa jejich glottogonických základů a výchozíh i principů jejich diferenciacních vývojových procesů. Velký mezinárodní projekt tohoto zaměření organizuje nositel Nobelovy ceny za fyziku (!) Murray Gell-Mann; z českých lingvistů se ho účastní brněnský profesor indoevropéistiky Václav Blažek.

III. Novodobá česká etymologie

Kořeny československé a posléze již jen české práce etymologické by bylo možno sledovat už v lexikografických a lexikologických snahách našeho středověku a raného novověku, zejm. u Gelenia, Matouše Benešovského, Komenského a Rosy (viz výše).

Novověký počátek moderní etymologie položilo teprve vědecké dílo „patriarchy slavistiky“ Josefa Dobrovského (1753–1829). Je autorem řady etymologických výkladů dílčích, zejména v korespondenci s jinými vědci, odkud je vy excerpoval a vědecké veřejnosti představil v článku *Josef Dobrovský jakožto český etymolog* J. Janko ve sborníku statí k stému výročí smrti J. Dobrovského (Praha 1929). Skutečný teoreticky ucelený počátek československého a vůbec světového bádání o slovanské etymologii však představuje Dobrovského programový spisek *Entwurf zu einem allgemeinen Etymologicon der slavischen Sprachen* (1813¹, 1833²). Za východisko etymologického výzkumu v něm Dobrovský pokládá morfematickou analýzu slov a tu chce jako důsledný systematick provádět pomocí 4 základních tabulek. V první z nich uvádí „Bildungslaute und Bildungssylben, die den Stammsylben angehängt werden“; tabulku samu sestavuje v podobě obdélníku, na jehož horizontále uvádí samohlásky a na vertikále souhlásky slovanských jazyků a vzniklá pole pak obsazuje příslušnými hláskovými kombinacemi („odvozovacími slabikami“); přitom ovšem spojuje šťastně deduktivní postup s induktivním a jednotlivá políčka své tabulky obsazuje jen v tom případě, když na základě vlastní zkušenosti odpovídající odvozovací slabiky („serviles“) ze slovanských jazyků vskutku zná. Podobně konstruuje i 3 tabulky lexikálních kořenů („Wurzellaute und Stammsylben“ neboli „radicales“), které dělí do 3 tříd podle počtu „základních hlásek“ (Grundlauten), což jsou v jeho pojetí souhlásky; zde už musí brát v úvahu kombinatorních možností více, a tak např. u lexikálních kořenů 3. třídy počítá s kombinacemi CCVC, CVCC, CVCVC. Pokládá své tabulky za podklad celé etymologické práce, neboť umožňují identifikovat „nejjednodušší prvky slovanských

jazyků“, a doporučuje analyzovat s jejich pomocí původní, nepřejatou slovní zásobu slovanskou. Takové slovanské „etymologicon“ si pak představuje tak, že by zásadně nemělo být uspořádáno abecedně, nýbrž „hnízdově“, uvádějíc vždy všechna slova tvořená od jednoho kořene pohromadě. Přes svou teoretickou pronikavost a pracovní podnětnost se však Dobrovského *Návrh* až do současnosti realizace nedočkal a etymologické bádání se bralo po jiných cestách, s menší mírou deduktivního smyslu pro systematicku výkladu a metod a s větším sklonem k méně soustavnému empirickému sběratelství.

Nejvýraznějším reprezentantem tohoto směru v další generaci čsl. jazykovědců byl Pavel Josef Šafařík (1795–1861), v otázkách jazykovědných československý grimmovec. Podal např. přehled národních jmen slovanských (ČČM 1835), psal o tvoření slov zdvojnásobím kořene a o šíření „časoslovných kořenův a kmenův vsouváním a přiřazením souhlásek“ (ČČM 1846), vyložil některá pomístní jména bulharská (ČČM 1847), otiskl „mluvozpytný rozbor číslslova“ (ČČM 1848) apod.

To vše byly ovšem dílčí a víceméně jen nahodilé příspěvky k slovanské etymologii. Šafařík však kromě toho do značné míry založil na jazykovém, a konkrétně etymologickém výkladu svůj obraz slovanského dávnověku v díle *Slovanské starožitnosti* (1837) i v řadě dílčích studií z této tematické oblasti, a stal se tak tvůrcem naší lingvistické paleontologie, metody, které i po Šafaříkovi s úspěchem použili v náčrtu slovanského pravěku archeologové Lubor Niederle v díle *Slovanské starožitnosti* (1902–1924) i v dalších svých pracích podobného zaměření nebo Rudolf Turek a další badatelé a rovněž filolog Josef Janko (*O pravěku slovanském*, Praha 1912). Sám Šafařík navazoval však na metodu podobně filologicky a etymologicky orientovaných tradic starožitnictví evropského, vypracovanou už dříve ve filologii klasické, orientální a germánské, a mohl zčásti použít i věcných slavistických poznatků české vědy, uložených v torze díla Václava Fortunáta Durycha *Bibliotheca slavica*, vydaného tiskem r. 1795 jako první a jediný z proponovaných, ale už dále nevytištěných pěti svazků. Záměr vykreslit slovanský svět od nejstarších dob v jeho projevech kultury duchovní i materiální uskutečňoval v něm Durych jako filolog, tj. – kromě využití starších zpráv o Slovanech – především sémantickými a etymologickými analýzami slovanských slov u řeckých a latinských spisovatelů 6.–11. stol. a srovnáváním sociální, kulturní a právní terminologie slovanské, zejména české a ruské.

Slepé rameno ve vývoji tohoto směru představovaly některé pseudovědecké a utopické práce koncipované v duchu symbolizujících mytologů J. J. Görrese (1776–1848), G. F. Creuzera (1771–1858) nebo A. Czarnockého (Dolęgy Chodakowského, 1784–1825). Domnělou přímou genetickou linií jazykových, etnických a kulturních svazků slovanskořeckých „objevoval“ profesor klasické filologie v Bratislavě, Moravan rodem Řehof Dankovský, např. v dílech *Die Griechen als Stamm- und Sprachverwandten der Slaven* (1828) nebo *Matris slavicae filia erudita vulgo lingua graeca* (1836 a 1837). Do slovanského kontextu transponoval mimořádný profesor slovanské archeologie na univerzitě ve Vídni, básník Ján Kollár, v díle *Storitalia Slavjanská* (1853) představuje části tehdejší německé archeologie ztotožňující staré Římany a Etrusky s Germány tím, že identifikoval staré italské jazyky se slovanštinou a vybudoval fantastickou konstrukci domnělých archaických nářečí na italském území, „slavo-etruského“, „slavo-umbrického“, „slavo-sabinského čili volského“, „slavo-opského čili oského“ a „slavo-latinského“; latinu samu označil Kollár za „původně jedno ze staroslávských nářečí, jen něco vplyvem řečtiny změněné“. V názorech tohoto typu, jichž nezůstali ušetřeni ani profesor češtiny na stavovské akademii v Olomouci a pak v Brně a posléze lektor češtiny na vídeňské univerzitě Alois

Vojtěch Šembera v pracích *Západní Slované v pravěku* (1868) nebo *Přídavky k západním Slovanům* (1868) nebo první profesor slovanské filologie na pražské univerzitě, básník František Ladislav Čelakovský (srov. např. jeho posmrtně péčí J. Jirečka r. 1877 vydaný spis *Čtení o počátcích dějin vzdělanosti a literatury národů slovanských*), byly pominuty nejen teoretické výboje tehdejšího jazykozpytu historickosrovnávacího, ale i pokrok etymologických metod od Durycha k Dobrovskému a od Dobrovského k Šafařkovi.

První kroky skutečně vědecké lingvistické paleontologie představují až práce filologů bezpečně teoreticky vzdělaných, jako byli (nástupce Čelakovského na stoličce slovanské filologie v Praze) Martin Hattala nebo středoškolský profesor a jeden ze zakladatelů Jednoty českých filologů František Xaver Prusík, a archeologů formátu zmíněného už Lubora Niederla. Vcelku zůstalo spění romantické generace k velkým historickosrovnávacím syntézám právě na úseku lexikologickém a lexikografickém jen torzem.

Dílním plodem tohoto úsilí byl např. etymologický slovník Františka Ladislava Čelakovského, míněný jako etymologický dodatek k českému slovníku Jungmannovu; nebyl však na úrovni soudobých etymologických metod a zůstal jen v rukopise. A stadiium jen počátečních rozběrů k větším dílům nepřekročily ani lexikografické pokusy o srovnávací slovanské etymologie různého typu a zaměření, jejichž autorem byl Josef Franta Šumavský v padesátých letech 19. stol.

Z našeho etymologického snažení v předmladogramatickém období je třeba dále připomenout dílo Antonína Matzenauera, který se kromě redakce české části srovnávacího slovanského slovníku Miklošičova *Kratkij slovar' šesti slavjanskich jazykov* (S. Peterburg–Moskva–Viedeň 1885) zapsal do dějin československé etymologie zejména slovníkem *Cizí slova v slovanských řečech* (Brno 1870), v němž podal soupis výpůjček. Ojedinele do slovanské etymologie zasáhl i profesor slovanské jazykovědy na Karlově univerzitě v Praze M. Hattala, dále F. X. Prusík nebo Vincenc Prasek, profesor v Záhřebu Leopold Václav Geitler a jiní badatelé.

Největšího rozmachu, ale zároveň i největší roztržiténosti a nesoustředěnosti dosáhl etymologie v období nadvlády mladogramatické školy a jejích žáků a následovníků, i když sám hlavní český představitel tohoto směru Jan Gebauer byl bez etymologické invence a do tohoto vědního úseku badatelsky de facto nezasahoval. Pro dobovou situaci a pojetí jazykovědy v jeho době je však příznačné, že publikoval jako samostatnou brožuru populární výklad celkový s názvem *Etymologické počátky řeči* (Praha 1869); meze etymologova bádání vytyčuje podle něho tzv. vnitřní a vnější forma jazyková, v podstatě tedy to, o čem se už v antice uvažovalo jako o motivovaném a nemotivovaném jazykovém jevu. Glottogonicky vychází Gebauer z onomatopoeické teorie: onomatopoeje mu byly „fundus instructus, základní materiál řeči lidské“, ostatní slova vznikala přenášením významu, takže konec konců „kromě onomatopojí každé slovo naše po etymologickém rozboru jeví se býti stvůrou (= výtvořem) básnickou“.

Koncem 19. a počátkem 20. stol. však byly publikovány v odborném tisku desítky a stovky dílčích lexikálních výkladů, zčásti skutečných etymologií, zčásti pojednání z historické lexikologie a lexikálních interpretací starých textů z pera autorů, jako byli Jan Pelikán, Prokop Lang, Václav Ertl, František Ryšánek, František Šimek, Miloš Noha a jiní.

Mistrem krátkých monotematických výkladů lexikálních, většinou etymologických nebo historických, byl v prvních třech desetiletích 20. stol. pražský indoeuropeista a vynikající znalec sanskrtu, jazyků klasických, baltských i slovanských Josef Zubatý, který jich publikoval množství zejména na stránkách odborného tisku; výbor z těchto jeho statí byl

vydán posmrtně až po 2. světové válce ve dvou svazcích prvního dílu *Studii a článků* (Praha 1945 a 1949), které shrnul právě „výklady etymologické a lexikální“, jak zněl jejich podtitul. Zubatý sám vyžrával sice vědecky v období vrcholícího mladogramatismu, ale k jeho koncepcím se stavěl kriticky, ovlivněn etnopsychologickou orientací školy Heymannova Steinthala (1823–1899) a Moritze Lazaruse (1824–1903). Přestože větší syntetické dílo na úseku etymologie nevytvořil, předurčily ho jeho rozsáhlé znalosti jazykové, pronikavý kombinační důvtip i cit pro jazykové jevy k tomu, aby se stal vůdčí osobností a velkým vzorem celého našeho etymologického bádání ve 20. století.

Vedle Zubatého i po něm otiskovali podobné série statí smíšeného lexikologického charakteru do osvobozen v r. 1945 i další autoři, např. v *Listech filologických* s názvem *K výkladu některých slov* indoevropeista Oldřich Hujer, nebo *Příspěvky lexikální a exegetické* Václav Flajšhans, v *Časopise pro moderní filologii Příspěvky k výkladu slov* Stanislav Lyer, v *Naší řeči Poznámky k výkladu některých slov* Kvido Hodura, *Výklady slov* Vladimír Šmilauer nebo *Lexikální a etymologické drobnosti* Václav Polák; oba posledně jmenovaní autoři obracejí svou etymologickou erudici hlavně též na pole onomastiky. Před první světovou válkou i po ní publikoval etymologické příspěvky literární historik a etnograf, jeden z vydavatelů *Wörter und Sachen* a poválečný ředitel Slovanského semináře na pražské filozofické fakultě Slovinec Matija Murko, zastánce principu „Sprachgeschichte ist Kulturgeschichte“; sledoval i s pomocí etymologie kulturně historické souvislosti mezi různými areály Evropy, do nichž byli zapojeni Slované spolu s Romány, Germány a Kelty.

Plodným etymologem první půlky 20. století byl rovněž pražský germanista Josef Janko, který po citovaném už díle z pomezí jazykovědy a kulturní i civilizační historie *O pravěku slovanském* (Praha 1912) a řadě dalších, podobně v duchu směru *Wörter und Sachen* zaměřených studií dílčích, publikoval od r. 1916 do r. 1942 v *Časopise pro moderní filologii Poznámky a příspěvky k českému slovníku etymologickému*. Uplatňoval v nich ovšem i své germanistické vzdělání a věnoval pozornost mj. též slovům cizího, zvl. germánského nebo skrze germánštinu zprostředkovaného jiného původu, stejně jako další západní filolog Karel Titz využil zase své romanistické erudice při výkladu našich nejstarších slov církevních a kulturních a při vyšetřování dalších románských vlivů v češtině. Titz viděl románsko-české jazykové relace nejen ve směru česky dostředivém, ale i česky odstředivém a tímto způsobem pojal své *Ohlasy husitského válečnictví v Evropě* (Praha 1922) i řadu dalších časopiseckých statí; pro etymologa češtiny je v nich obsažen důležitý materiál k výkladu tzv. „zpětných výpůjček“.

V meziválečném období se po Zubatém a vedle Hujera rozbíhali k etymologickému bádání o češtině a slovanských jazycích vůbec dva další indoevropeisté, bratislavský Josef Miloslav Kořínek a brněnský Václav Machek, autoři četných dílčích etymologií otiskovaných v odborných žurnálech i jubilejních sbornících. Kořínek kromě toho vydal knihu *Studie z oblasti onomatopoeje* (Praha 1934), která měla podtitul „příspěvek k otázce ide. ablatu“ a která měla vyřešit důležitou dílčí problematiku pro etymologický slovník slovanský, autorem plánovaný, ale pro předčasnou smrt pak už nerealizovaný. Machek pak vedle knižních *Studii o tvoření výrazů expresivních* (Praha 1930) napsal ještě *Recherches dans le domaine du lexique balto-slave* (Brno 1934); rovněž tyto práce představovaly větší sondy do oblasti, kterou chtěl Machek zpracovat v syntetickém díle lexikografickém, což se mu vskutku na sklonku života podařilo.

Synteticky byla z etymologického hlediska česká slovní zásoba zpracována mezi válkami v díle Josefa Holuba *Stručný etymologický slovník jazyka československého* (Praha

1933), který sice vyvolal ve své době námitky a odmítavé kritiky (O. Hujera, J. M. Kořínka, V. Machka, A. Míhálka a jiných), stal se však základem dvou podstatně lepších zpracování pozdějších, jednak F. Kopečného (*Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952), jednak St. Lyera (*Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, Praha 1967¹, 1978²), které poskytují už poměrně spolehlivé poučení o původu mnoha českých slov a slouží jako základní příručky svého druhu dosud.

Po osvobození v r. 1945 pokračovali v etymologickém výzkumu češtiny a slovanských i indoevropských jazyků V. Šmilauer, V. Polák i V. Machek; ten vedle nesčetných etymologií v odborném tisku u nás i v zahraničí vydal knižně *Česká a slovenská jména rostlin* (Praha 1954) a jako vyvrcholení svého celoživotního pracovního úsilí *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* (Praha 1957, 2., opravené a doplněné vydání jen *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, reprint 1997).

V současné době jsou k dispozici čtyři etymologické slovníky češtiny: vedle už citovaných slovníků Machkova, Holubova a Kopečného a Holubova a Lyerova ještě *Český etymologický slovník* (Voznice 2001) Jiřího Rejzka. Liší se od sebe jak pojetím, výstavbou, obsahem a rozsahem jednotlivých hesel, tak i pojetím a rozsahem svých heslářů.

Nejrozsáhlejší z nich je slovník Machkův. V každém hesle objasňuje význam heslového slova, pokud není zcela běžný, a uvádí jeho doložení v dialektech i historii českého jazyka, jeho české deriváty, paralely z ostatních slovanských jazyků, event. rekonstrukce podoby praslovanské, paralely z ide. jazyků, event. i rekonstrukce ide. prarvaru; obsahuje dále výklady věcné, kulturně historické (doprovází je někdy i nákresy) atd. Na rozdíl od uvedeného už slovníku Holubova-Lyerova nepojal Machek do svého slovníku slova přejatá v historickém období. Je orientován na archaické vrstvy slovní zásoby, sahající většinou svými kořeny do časových hlubin předčeských – praslovanských, indoevropských i „praevropských“, a vykládá jako samostatná hesla i mnohá česká slova nářeční. K slovníku je na závěr připojen abecední rejstřík těch vykládaných slov, která se nedají nalézt jako samostatná hesla. Metodou práce prozrazuje žáka Zubatého, neboť s oblibou uznává různé nepravidelné, fakultativní hláskové procesy a za rozhodující kritérium srovnatelnosti slov z různých jazyků pokládá jejich sémantiku.

Protějškem Machkova slovníku je slovník Holubův ve zpracování Lyerově, který v jednotlivých kratičkých heslech podává výklady jen elementární, zato však zahrnuje široce i slova kulturní a cizí, která Machek ponechal téměř zcela mimo svůj zorný úhel.

Slovník Holubův a Kopečného je jakýmsi kompromisem mezi těmito krajnostmi; rozsahem i zevrubností údajů v jednotlivých heslech stojí však blíže Machkovu slovníku než k Lyerovu zpracování staršího díla Holubova. Také v něm je třeba hledat některá slova podle rejstříku. Vítaným plus Kopečného zpracování je konečně podrobný etymologický přehled přípon a koncovek, podaný v samostatném závěrečném oddílu slovníku, a rozsáhlá předmluva, v níž jsou načrtnuty principy etymologické práce, historické hláskosloví, teorie kořenů a slovtvorby a pro etymologickou analýzu relevantní poznatky ze sémantiky a sociolingvistiky.

Slovník Rejzkův má typologicky nejbliž k pojetí Kopečného. Vykládá původ 11 000 slov. Nemíří však k odhalení slovní zásoby praslovanské, resp. k explikaci té části české slovní zásoby, u níž je možné předpokládat (aspoň v jejích slovtvorných elementech) praslovanské východisko se zakotvením předslavanským, tj. baltoslovanským, indoevropským i neindoevropským „praevropským“. Usiluje o objasnění původu podstatné části lexikálních jednotek současné české slovní zásoby i s novými výpůjčkami a evropsismy;

ty ovšem neuvádí vždy taxativně, nýbrž (v abecedním řazení) pro celou slovní čeleď jen jejich první částí, předponou (*a-*, *ante-*, *anti-*, ale vedle toho jsou ve slovníku obsažena jako samostatná hesla i slova *amorfní*, *antedatovat*, *antipatie* aj.) nebo u (vícebázových) kompozit jejich prvním členem (*antropo-*, *bio-*, *geo-*, *hydro-*, ale kromě toho jsou ve slovníku obsažena jako samostatná hesla i slova *antropologie*, *bicykl*, *biologie*, *geodezie* aj.). Ve výkladech o původu slov a slovních komponent v přímé linii archaických využívá už s prospěchem pokroku, jehož dosáhlo etymologické bádání v druhé polovině 20. stol.

Vedle práce publikační se Machek zasloužil o rozvoj československého bádání etymologického v 50. letech 20. stol. jako první vedoucí brněnského akademického pracoviště pro etymologický slovník slovanských jazyků, kde našli pracovní uplatnění Antonín Mátl, Hermína Plevačová, Eva Havlová a Vladimír Šaur; vedení etymologického pracoviště se po Machkově smrti ujal František Kopečný, po něm tuto funkci zastávali postupně Arnošt Lamprecht, Eva Havlová, Petr Peňáz a Helena Karlíková. Z pracoviště vyšlo v r. 1966 ukázkové číslo *Etymologického slovníku slovanských jazyků* a již před tím v r. 1964 (2. vyd. 1981) *Základní všeslovanská slovní zásoba*, soupis asi 2000 základních, produktivními afixy neodvozených lexikálních jednotek společných soudobým slovanským jazykům a pocházejících z praslovantiny; v díle je vždy uvedeno rekonstruované znění praslovanské, jeho význam, resp. významy a dnešní podoba každého vykládaného slova v slovanských jazycích.

Jako první díl připravovaného *Etymologického slovníku slovanských jazyků* vydal konečně F. Kopečný v r. 1973 *Slova gramatická a zájmena*, sv. 1 *Předložky – koncové partikule* a sv. 2 *Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia* (Praha 1980). V navázání na dílo Jankova a Kořínkova počítá Kopečný ve výkladu řady slov s principem tzv. „elementární přibuznosti“. Metodologicky představuje dalšího reprezentanta v linii českých etnopsychologů vyznačené jmény Josef Zubatý a Václav Machek. Na rozdíl od Machka se však jeví metodicky přísnější a obezřetnější a není ochoten do té míry jako Machek připouštět formální koncese na základě responzí pouze sémantických.

Práci na abecedně řazeném *Etymologickém slovníku slovanských jazyků* (připravena byla písmena N, O, Q a část P) muselo pracoviště na počátku 80. let zastavit pro nemožnost publikovat toto příliš obsáhlé a dlouhotrvající dílo, a proto bylo rozhodnuto zpracovat *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, nejstaršího slovanského spisovného jazyka, pro nějž etymologický slovník dosud chyběl. Ve vedení jeho redakce se vystřídali Eva Havlová a indoeuropeista z brněnské filozofické fakulty Adolf Erhart, vědeckými recenzenty jsou Radoslav Večerka a Igor Němec. Autorizovaná hesla slovníku jsou podepsána jmény těchto pracovníků: Adolf Erhart, Eva Havlová, Ilona Janyšková, Helena Karlíková, Žofie Šarapatková, Pavla Valčáková, Bohumil Vykypěl; dříve se na práci na slovníku podíleli větší či menší měrou také Václav Blažek, Ludmila Hanzíková, Iva Kratochvílová, Petr Peňáz, Hermína Plevačová, Boris Skalka, Vladimír Šaur a Dagmar Tenorová. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* vychází v sešitech od r. 1989 v nakladatelství Academia. Zpracovává staroslověnskou slovní zásobu, jež je obsažena ve *Slovníku jazyka staroslověnského/Lexicon linguae palaeoslovenicae* (Praha 1958–1997). Jeho cílem je všestranná analýza staroslověnských slov, rekonstrukce jejich praslovanských podob, stanovení původních významů, zejména však určení stáří slov a výklad jejich původu, tj. spojitostí se slovy jiných indoevropských jazyků (především blíže příbuzných jazyků baltských) nebo také konstatování, že jde o slova bez mimoslovanských

souvislostí, případně o výpůjčky z neslovanských jazyků. Zvláštní místo je věnováno expanzi církevněslovanských slov do jiných slovanských i neslovanských jazyků. Každé heslo zahrnuje přehled dosavadních výkladů (pravděpodobných i méně pravděpodobných), jakož i důležitější bibliografii. Dosud vyšlo 12 sešitů (zatím poslední, 12. sešit v roce 2004), celkově se počítá s 18 sešity. Ve slovníku se podařilo šťastně skloubit Erhartovo zaměření na fonologickou a morfologickou strukturu indoevropských jazyků s metodou práce E. Havlové, která klade důraz na sémantickou stránku etymologických výkladů, na objektivní analýzu sémantického vývoje a na zjištění původní motivační situace.

Do etymologické problematiky zasahovali a zasahují přiležitostně i autoři další, např. slavista František Václav Mareš, bohemista Václav Vážný – srov. zejména jeho knižní monografii *O jménech morýlů v slovenských nářečích* (Praha 1955) – indoeuropeista Karel Janáček; o původu a významu jednotlivých slov a rčení psali dále přiležitostně Magdalena Beranová, Zoe Hauptová, Milada Nedvěďová, Alena Polívková, V. Šnulhaus, Ludmila Švestková, Pavel Trost a jiní badatelé.

Pro etymologický výzkum v širším slova smyslu mají konečně důležitost i práce z historické lexikologie, kterou po osvobození pěstuje zejména Igor Němec (*Vývojové postupy české slovní zásoby*, Praha 1968, *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, Praha 1980). Důležité pro etymologii jsou po stránce metodologické i výzkumy slovtvorby, morfematiky a lexikologie současné češtiny, zejm. v pracích Miloše Dokulila nebo Igora Němce.

Uvnitř etymologie se postupně vyvíjela speciální jazykovědná disciplína, onomastika (nauka o vlastních jménech). Výklady proprií (vlastních jmen) byly zprvu v souladu s žánrovým využitím etymologických explikací vůbec jako literárních tvárných postupů využívány v traktátové literatuře, v kronikách atd. už od díla *Chronica Bohemorum* (1125) Kosmy Pražského (je v ní uvedeno množství vlastních jmen), a to až do doby, kdy začala vznikat díla soudobé onomastiky, která si už vytvořila pevnou organizační bázi v mezinárodní onomastické asociaci a ve speciálních publikačních orgánech.

Novodobé české bádání obecně etymologické je do mezinárodní organizační struktury zapojeno rovněž. Už v r. 1967 se čeští etymologové účastnili prvního mezinárodního symposia uspořádaného Akademií věd SSSR v Moskvě; její péčí začalo vycházet i první specializované periodikum věnované etymologii, sborník *Etimologija*, vydávaný od roku 1963 v Moskvě. V průběhu následujících let se uskutečnilo několik dalších mezinárodních konferencí s etymologickou tematikou, např. konference organizované Ústavem pro sorabistiku v Lipsku v letech 1972 a 1977, z posledních doby pak konference uspořádaná Jagellonskou univerzitou a Polskou akademií věd na počest polského etymologa F. Sławského v Krakově roku 2001. V naší republice byla tradice pořádání mezinárodních pracovních setkání etymologů založena roku 1994 konferencí *Charisteria Venceslao Machek oblata*, organizovanou společně brněnskou Filozofickou fakultou Masarykovy univerzity a etymologickým oddělením Ústavu pro jazyk český AV ČR. Toto oddělení bylo organizátorem i dvou dalších etymologických symposií, a to v roce 1999 k jubileu Evy Havlové a v roce 2002 při příležitosti výročí narození a úmrtí Ant. Matzenauera (*Etymologické symposion Brno 1999, 2002*). Z posledních dvou konferencí byly vydány sborníky *Studia etymologica Brunensia* 1 (2000), 2 (2003) (když již v r. 1978 vyšla *Etymologica Brunensia. Sborník Oddělení historickosrovnávací jazykovědy*). Z těchto brněnských symposií vzešel také návrh na vytvoření etymologické komise při Mezinárodním komitétu slavistů a její existence byla oficiálně potvrzena roku 2000. První předsedkyní komise se stala Machkova žákyně Eva Havlová.

Jinak nacházejí etymologické příspěvky umístění v běžných lingvistických časopisech. Etymologická práce lexikografická pak se stále více stává záležitostí specializovaných týmů působících většinou v ústavech akademií věd, vysokých škol nebo na jiných lingvistických pracovištích. V České republice je jediné specializované pracoviště zabývající se etymologií etymologické oddělení, brněnská pobočka pražského Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky.

Výběrová literatura:

- ABAJEV, V. J.: O principach etimologičeskogo slovarja, in: VJa 1952, Nr. 5, 56-69
- BRUCKER, Ch.: L'étymologie, Paris 1988
- DOLGOPOLSKIJ, A. B.: The Nostratic macrofamily and linguistic palaeontology. With an introd. by Colin Renfrew, Cambridge 1998
- ERHART, A. – VEČERKA, R.: Úvod do etymologie, Praha 1981
- HAVLOVÁ, E.: Úloha rekonstrukce v etymologii a etymologie v rekonstrukci, in: Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám, eds. P. Karlík, J. Pleskalová a Z. Rusínová, Boskovice 1995, 249-255
- JANYŠKOVÁ, I.– KARLÍKOVÁ, H.: Etymologický slovník jazyka staroslověnského a jeho význam pro slovanskou lexikografii, in: Slavica Pragensia ad tempora nostra, red. H. Gladkova, V. Kříž, Praha 1998, 247-249
- KOPEČNÝ, F.: Nové cesty etymologického bádání?, in: Slavia 28, 1959, 448-454
- KOŘÍNEK, J. M.: Poznámky k metodice etymologisování, in: SaS 2, 1935, 78-83
- MACHEK, V.: Zásady pro komposici etymologických slovníků slovanských jazyků, in: Sborník „Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě“, Praha 1958, 169-179
- MALKIEL, Y.: Etymology, Cambridge 1993
- OTKUPŠČIKOV, Je. V.: Očerki po etimologii, S.-Peterburg 2001
- PISANI, V.: L' etimologija. Storia – Questioni – Metodo, Milano 1947 (rus. překlad Moskva 1956, něm. překlad München 1975)
- POLÁK, V.: Metodologie etymologického rozboru v slovanských jazycích, in: Slavia 49, 1980, 321-337
- SZEMERÉNYI, O.: Slavjanskaja etimologija na indojevropskom fone, in: VJa 1967, Nr. 4, 3-25
- TRIER, J.: Wege der Etymologie, Berlin
- ZAMBONI, A.: L'etimologia, Bologna 1976.

Příspěvek vznikl za podpory projektu Grantové agentury Akademie věd České republiky IAA900610501 *Česká etymologie v evropském kontextu*.